

Josep Maria Esquirol

INTIEM VERZET

**Naar een filosofie
van nabijheid**

ten have

I

Ontwrichting en verzet

Sommige vormen van eenzaamheid die je met anderen deelt zijn niet te evenaren. In feite kan alleen degene die in staat is tot eenzaamheid écht in andermans gezelschap vertoeven. Op de muur van een kluizenaarsvertrek in een nogal vervallen huis in de Italiaanse stad Turijn zijn de volgende woorden gekalkt: 'Wie de woestijn in trekt is geen deserteur.' Paradoxaal genoeg zou die uitspraak weleens o zo waar kunnen zijn, ondanks de betekenis van het woord deserteur (iemand die zich aan een verplichting of een afspraak onttrekt en naar een onbewoond gebied vlucht). Het is duidelijk dat de woestijn zich in figuurlijke zin niet alleen beperkt tot uitgestrekte, dorre, pokdalige gebieden of tot zeeën van zand waar een zon der gerechtigheid op instraalt; de woestijn is overal en nergens: midden in de stad, bijvoorbeeld. Wie de woestijn in trekt pleegt vóór alles verzet. Dit vereist moed. Zo iemand zet een dergelijke stap niet uit expansiedrift, maar om zich terug te trekken en zodoende voldoende kracht te ontwikkelen voor een confrontatie met de harde buitenwereld. Degenen die verzet plegen hunkeren niet naar dominantie, meer territorium of macht. Vóór alles willen ze trouw blijven aan zichzelf en – op een heel bijzondere manier – anderen van dienst zijn. Dit mag in geen geval worden verward met gemakkelijk, triviaal protest; verzet is meestal ingetogen.

Verzet plegen is niet voorbehouden aan kluizenaars en heremieten. Leven is – deels – *je verzetten*. Verzet is dan ook geen bijzaak, maar een manier van zijn, een beweging van het menselijk bestaan. Welnu, een dergelijke visie is een variatie op het gebruikelijke perspectief. Men heeft het tot dusver altijd over

‘verzet’ in de betekenis van ingaan tegen andermans bedoelingen. Altijd – zij het vroeger meer dan nu – heeft het land zich verzet tegen de ploeg, het vuil tegen de schoonmaker, de bergtop tegen de klimmer. Daaruit blijkt het waarom van de bijbelse uitdrukking: ‘In het zweet des aanschijns...’ De wereld maakt het ons niet gemakkelijk, over het algemeen kost alles moeite. Onze bedoelingen en plannen stuiten vaak op een weerbarstige realiteit. ‘De harde werkelijkheid’, hoor je dan vaak, maar dat is in feite een pleonasme. Kortom, je kunt het woord ‘verzet’ niet alleen gebruiken om te wijzen op de barrières die de wereld opwerpt tegen onze voornemens, maar ook op de kracht die we kunnen opbouwen tegenover de processen van desintegratie en ondermijning die in de wereld en zelfs in onszelf werkzaam zijn. Aldus bezien is verzet dus een diepgaande uiting van ons menszijn.

De stelling dat ieders bestaan wordt gekenmerkt door verzet is plausibel, juist omdat de werkelijkheid zich in zeker opzicht tamelijk ontwrichtend kan voordoen. Sterker nog, de ergste beproeving die de menselijke conditie moet ondergaan is die van de voortdurende *ontwrichting van het zijn*. Alsof de centrifugale krachten van het niets willen uittesten hoelang de mens de aanval kan doorstaan. Het aangezicht van de vijand mag dan wisselen, de beproeving is van alle tijden, aangezien het de werkelijkheid zelf is – onder meer gekenmerkt door het verstrijken van een wezenlijk onomkeerbare tijd – die ons belegert. Vanwege die belegering is er behoefte aan een toevluchtsoord. Voor de dakloze zijn de nacht en de kou de gevaarlijkste predatoren, de opvallendste eigenschappen van de onherbergzaamheid. We kunnen dan ook spreken van de nacht en de vorst van het bestaan, en van de menselijke warmte van het huis: ‘Hier is het, goede meester, ga naar binnen. De wreedheid van de nacht is voor de mens niet uit te houden,’¹ zegt de loyale Kent in de Shakespearetragedie tegen een verwarde en berooide koning Lear.

Bestaan als een vorm van verzet... Deze situatieschets is hoe dan ook niet bijster aantrekkelijk, dat zal duidelijk zijn, vooral in vergelijking met de duizelingwekkende, riante erfenis van het existentialisme met zijn visie op de mens als project. Als onze voorkeuren de waarheid bepalen, laat het zich wel raden welke van de volgende twee uitspraken als winnaar uit de bus zou komen: 'Bestaan is jezelf vormgeven' en 'Bestaan is verzet plegen'. Terwijl het idee van zelfvorming doet denken aan opbouw, vrijheid en zelfs avontuur, heeft dat van verzet in eerste opzicht connotaties zoals passiviteit, onbeweeglijkheid en zelfs ellende. De vergelijking tussen 'zelfvorming' en het begrip 'verzet' moet hoe dan ook zorgvuldig worden uitgevoerd, omdat de overeenkomsten – zoals de bevestiging van het subject en het idee van verantwoordelijkheid – nog zwaarder wegen dan de verschillen. Zeker, de stelling 'Bestaan is verzet plegen' vindt niet zijn tegenpool in Sartre, maar eerder bij *surrogaten* in de vorm van zogeheten lifecoaches die eindeloos dezelfde triviale mantra herhalen: 'Leven is jezelf ontplooien.' De samenleving, compleet doordrenkt van die terminologie, raakt steeds verder verwijderd van de sartrianse interpretatie en speelt met de gedachte een persoonlijk, uniek pad naar het geluk te zullen vinden (wat vaak als een prestatie wordt opgevat, als een succes). Maar het loont niet de moeite er hier dieper op in te gaan, omdat het niet eens goede sofisterij betreft – waar nog altijd iets van te leren valt – maar overbodige sofisterij, in die zin dat haar bedroevende niveau niet het gevolg is van een bepaalde retoriek, maar van middelmatigheid.

Bestaan als een vorm van verzet... De nadruk ligt niet op een naar buiten gerichte beweging, maar op een terugtrekkende, en verder onder meer op het heldere perspectief dat de schuilplaats biedt. De stilte van degene die zich terugtrekt is een *methodo-logische* stilte – letterlijk vertaald: 'via een weg' – met het onderliggende streven alles 'beter te zien'. De zintuigen scher-

pen, ze echt openstellen; op wacht staan; doen alsof de ogen oren zijn en de oren ogen? Wie zou zo iets kunnen opvatten als een steriele houding die inferieur is aan de illusies van zelfontplooïing?

Als verzet zich vooral tegen ontwrichting richt, zullen we een analyse moeten loslaten op de specifieke aard van een aantal van de meest doorslaggevende entropische krachten van onze situatie (een daarvan, misschien wel de belangrijkste, heet *nihilisme*), en ook zullen we moeten kijken naar de manieren en aanleidingen die verzet mogelijk maken: vasthouden aan een bepaald standpunt oftewel de hakken in het zand zetten, zoals dat in de volksmond heet. Op dit punt dient bijvoorbeeld de ervaring van *het huis* zich aan, in al haar intensiteit, alleen nu niet uitsluitend als bescherming tegen atmosferische kou, maar ook als schuilplaats tegen momenten van metafysische vorst. De scheiding tussen binnen en buiten – in de vorm van de muren en het dak – is niet alleen relatief, maar zelfs het tegenovergestelde van geslotenheid of afzondering, te weten de voorwaarde om überhaupt naar buiten te kunnen gaan. Hoe kun je de top van de hoogste berg bedwingen zonder te overnachten in een tent of berghut? We kunnen dan ook aantonen dat verzet als een vorm van terugtrekking niet strijdig is met het idee van zelfontplooïing; sterker nog, aldus bezien ontpopt verzet zich als voorwaarde voor diezelfde zelfontplooïing. Daarnaast is er ook een volstrekt steriele vorm van afzondering en isolement, een die nergens toe leidt, zoals die van Roquentin, de hoofdpersoon van Sartres *Walging*. 'Ik leef alleen, volkomen alleen, ik praat met niemand, nooit. Ik geef niets, ik ontvang niets.'² Ontvangen noch geven: het is een vorm van afsluiting die inderdaad helemaal niets te maken heeft met iemand die verzet pleegt, die altijd zijn oren spitst of er misschien iets vriendelijks wordt gezegd, en wiens genereuze denktrant rechtstreeks verband houdt met zijn engagement. Verzet is niet hetzelfde als *immunisering* (we zijn het dan ook oneens met Peter Sloterdijk).

Om meer dan voor de hand liggende redenen kunnen we, indien we het bestaan als een vorm van verzet beschouwen, niet voorbijgaan aan de politieke betekenis van dit concept. Doorgaans wordt verzet opgevat als een politiek fenomeen dat neerkomt op de weerstand die een kleine groep biedt aan de overheersing door een bezettende macht of een regime met totalitaire trekken. Een voorbeeld dat ons allemaal te binnen zal schieten is dat van het verzet dat in Europese landen ontstond als gevolg van de nazibezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog. In feite komt het neer op een reactie, een actie in de vorm van een reactie, meer verdediging dan aanval. In het geval van de Europese bezetting ontstond het verzet niet alleen om een land of een gebied te verdedigen, maar ook als levenswijze en als een vorm van democratie tegen de totalitaire ideologie. Nog een kenmerk dat meteen de nodige aandacht verdient is dat politiek verzet meestal een spontaan fenomeen van onderop is, en dat het voortvloeit uit het besef van wat er werkelijk op het spel staat. Vanuit die bewustwording gaan we niet op zoek naar een persoonlijke 'uitgang' of 'redding', maar naar gemeenschappelijke, sociale varianten daarvan. Vandaar dat degene die verzet pleegt dit niet alleen en niet in de eerste plaats voor zichzelf doet. De bestanddelen van politiek verzet zijn al met al: moreel besef, de wil, moed en strategische intelligentie voor zelforganisatie en om te kunnen volharden ondanks de vervolging waarmee de betrokkenen systematisch en onvermijdelijk worden geconfronteerd.

Is het niet zo dat degenen die in verzet komen ook in dit politieke register de onwettige macht als een ontbindende kracht beschouwen, als een opgedrongen duisternis die ernaar streeft om alles van waarde op te slokken? Vandaar dat verzet tegen tirannieën en vormen van totalitarisme neerkomt op verzet tegen ontwrichting. Want schijn bedriegt: zulke regimes *geven geen uitdrukking aan* bewegingen in de politiek, weven niet het tapijt

van de samenleving, nee, ze vlakken alles uit en dringen die laatste een bedrieglijke schijnwereld op. Wie verzet pleegt kan afzien van comfort en bezittingen; in het uiterste geval is diegene zelfs in staat zichzelf op te offeren. Afzien en onthechting, in alle mogelijke vormen en maten, daar gaat het in elk geval om. Wie op zo'n manier kan afzien kan dat omdat hij weet – en ervaart – dat 'een goed leven' niet het summum is; hij gelooft ergens in en is daarmee automatisch geen nihilist. En dat afzien doet hij niet om roem te vergaren, of zelfs maar voor andermans erkenning; zijn houding is geen geval van vlagvertoon; hij wil er niet mee pochen of er iets mee verfraaien. Verzet neigt meer naar terughoudendheid dan naar aandachtstrekkerij, tenzij dat laatste de ideale aanpak voor een of andere strategie blijkt te zijn.

De kracht van degene die verzet pleegt komt uit zijn diepste innerlijk. Iets wat er al zat uit zich nu als verzet. In de volksmond heet dat: 'Hij is een verzetsstrijder.' Hij komt niet in verzet; het betreft iets wat de omstandigheden ver ontstijgt en iemands ware aard blootlegt. Zeker, het is zo dat die diepste eigenschap in bepaalde situaties eerder naar boven komt dan in andere, situaties waarin iemands verzet zich openbaart. Hoe dan ook wordt er soms een keuze gemaakt die tot verzet leidt, terwijl zo iemand in andere gevallen domweg 'al zo ver is' zonder daartoe te hebben besloten; hij bevindt zich daar waar hij wezenlijk al was.

'We verzetten ons onvoldoende tegen het heden,' zei Gilles Deleuze. En hij had gelijk. Ons voorstel is echter om te spreken van verzet tegen de *actualiteit*, de situatie die zich opdringt, aan ons, en waarin alles samenkomt: de ontwrichtende krachten van het moment en het noodlot van de toekomst. Wie in verzet komt probeert daar *niet aan toe te geven*. Omdat het spel hier en nu wordt gespeeld, heeft het geen nut om wat dan ook uit te stellen. Uitstellen is afhaken: het kan best zijn dat wat verloren gaat op geen enkele manier naderhand kan worden herwonnen, dat de kans daarop voorgoed verkeken is, en dat de mogelijk-

heid van het onmogelijke dan al definitief onmogelijk is (in feite omdat niemand het overweegt, ervan droomt). Het geheugen en de verbeelding (ideeën in actie) zijn de beste wapens van wie zich verzet. En de droom ook, inderdaad, maar niet de hallucinatie. In de verbeelding en in dromen schuilt de kracht van verandering en leven, terwijl de hallucinatie tot verlamming leidt, omdat daarbij sprake is van een verstoorde waarneming die ervoor zorgt dat we iets wat onecht is voor echt aanzien; vanaf dat moment komt wat zich afspeelt in de buitenwereld niet overeen met wat ik doe of wat ik zie, en vandaar de inertie. De verwarring komt echter niet alleen van buitenaf, maar treft ook het individu zelf, in die zin dat zijn verlamming niet alleen het gevolg is van een verwarde wereld, maar ook van een net zo verward 'innerlijk'. Een belangrijk motto voor het verzet van nu is dan ook: laat je niet misleiden door verwarring.

Alle vormen van verzet, ook tegen de actualiteit, hebben daarom iets van hoop in zich, hoop van een ogenschijnlijk bekende dan wel amper te duiden aard. In elk geval is er sprake van verzet, en wel in de hoop dat het niet tevergeefs zal zijn, met daarbij de kanttekening dat het resultaat van het verzet niet per se hoeft te worden afgemeten aan de gebruikelijke parameters. Soms is of lijkt de nederlaag definitief, maar het heeft hoe dan ook nut om de vlam brandend te houden. Wie zich verzet weet dat, wat er ook gebeurt, zijn handelingen absurd noch steriel zijn; hij vertrouwt erop dat ze vruchten afwerpen, ook al weet hij niet wanneer en hoe ze zullen ontkiemen. Hij weet alleen dat het voorbereidende werk vanaf de zijlijn plaatsvindt, in de marge.

Intiem verzet? Zonder bescheidenheid en vrijgevigheid is verzet niet mogelijk. Het is dan ook kansloos tegen arrogantie en egoïsme. Narcissus is geen verzetsheld. Dat moet benadrukt worden wanneer we het begrip 'intiem verzet' eenduidig voor het voetlicht proberen te brengen. *Intiem* niet als iets innerlijks,

maar als iets wat eigen, nabij is, en daarmee ook in de zin van centraal, kernachtig, *deel van het zelf*. Intiem verzet lijkt ergens op elektrische weerstand, daar waar die, paradoxaal genoeg, via zijn verzet tegen de stroomsnelheid licht en warmte biedt aan degenen in de directe omgeving. Licht dat iemands eigen pad beschijnt én als baken voor anderen fungeert, dat leidt zonder te verblinden. Geen licht dat ons de ultieme waarden in de waarheidshemel onthult, en ook niet de geheime zin van het leven, maar veeleer een straatlantaarn, een die ons beschermt tegen de harde nacht, die ons bijlicht, toegang biedt tot alles wat nabij is, en die ons troost.

‘Intiem’ dus vooral in de zin van nabij, kernachtig. De ‘innerlijke dialoog’ die ik ben, de vriend, het bord op tafel, het huis... zijn elementen van een *filosofie van nabijheid*, een nabijheid die niet ‘afstand’ als tegenovergestelde heeft, maar een volledige onthechting van het leven. In zekere zin kan wat ver weg is ook eigen zijn, terwijl het daarentegen iets geforceerds heeft om bijvoorbeeld te stellen dat je te vereenzelvigen zou zijn met zoiets onpersoonlijks als een informatiestroom of met de krachten in een magnetisch veld. De betekenis die bos, berg of kelder heeft bij politiek verzet, heeft nabijheid in het geval van ‘antropologisch’ verzet. De filosofie van nabijheid faciliteert – maar kan niet worden gereduceerd tot – een zekere terugvordering van het leven van alledag, en daarmee een herziening van de vaak gemaakte vergelijking tussen het alledaagse en inauthenticiteit. Via de nabijheid wordt ook het verband tussen verzet en zorg duidelijk. Van de socratische zorg voor de ziel tot de heideggeriaanse zorg in *Zijn en tijd* en de zorg van de recentste moraalfilosofieën, het is altijd algemeen bekend geweest dat het bestaan blootstaat aan ontwrichting. Als dat niet zo was, waarom zou je je dan nog ergens druk over maken? En zorg gaat juist uit naar wat nabij is.

Al met al maakt het idee van verzet het mogelijk een gedachte-

gang te ontwikkelen langs twee lijnen die elkaar voortdurend kunnen kruisen. Enerzijds is er een filosofie van nabijheid waarin, zoals we al hebben geconstateerd, aandacht wordt besteed aan de ander – de vriend, de collega, het kind – en aan de zuurstof die we inademen, ons eten, het huis, de kamer, het stukje lucht dat zich aftekent in het venster, het werk, het alledaagse... evenals voor de roerselen van ons zelf (herinneringen, gevoelens, hoop...). Lagen van intimiteit, complexe en variabele geleidingen die intieme beschutting, intiem verzet vormen; een verzet waarvoor geen grendels op deuren nodig zijn, noch vuurwapens voor schermutselingen. En anderzijds wordt de gedachtegang langs de rode draad van het verzet een hermeneutiek van *de zin* van het leven; een poging het waarom van het menselijk bestaan te doorgronden. Vandaar de reflectie op nihilisme, het absurde en betekenis.

Het mag dan soms problematisch zijn om beide denktranten te volgen, maar zodoende is het mogelijk om voortdurend van de meest theoretische kaders over te steken naar de meest tastbare en existentiële en vice versa. Nihilisme bijvoorbeeld vertoont overeenkomsten met barre weersomstandigheden, en wie daarmee wordt geconfronteerd zoekt dan ook onderdak. Je terugtrekken, beschutting zoeken en jezelf identificeren met alles wat nabij is: het biedt beschutting tegen de meest basale verzwakkende en eroderende factoren (de tegenslagen van het bestaan, de tijd die verstrijkt, ziekte en ouderdom...) en tegen maatschappelijke factoren, die historisch gezien meer variatie vertonen (processen van overheersing, geweld, homogenisering, trivialisering...). Vandaar dat maatschappelijk verzet overeenkomsten vertoont met 'ontologisch' verzet.

De fronten van het verzet verplaatsen zich ook van het ene naar het andere niveau, soms zonder zicht op continuïteit. De onverzettelijke verzet zich tegen de zelfgenoegzaamheid van de massa. De onverzettelijke verzet zich tegen de overheersing en

de overwinning van het egoïsme, tegen onverschilligheid, tegen de heerschappij van de actualiteit en de blindheid van het lot, tegen holle retoriek, tegen het absurde, het kwaad en het onrecht.

Wie de woestijn in trekt is geen deserteur. Wie zich gedraagt als kluizenaar is absoluut niet vruchteloos, al leeft hij in de woestini. Ook in de marge kan het leven bijzonder vruchtbaar zijn, want het gaat erom dat we een begin kunnen zijn; laat iedereen een begin zijn. Alleen door geen duimbreed te wijken kunnen we blijven hopen op betekenis, en in de enorme verwarring en de voortdurende ontwrichting zorgen voor een opening richting vrede.

KAN SAMEN AAN TAFEL VAN EEN MAALTIJD GENIETEN EEN VORM VAN VERZET ZIJN?

In *Intiem verzet* verkent Josep Maria Esquirol de subtiële verwevenheid van nabijheid en verzet. Hij ziet in de geborgenheid van huiselijke taferelen een vorm van opstandigheid: in de nabijheid van anderen kun je je namelijk onttrekken aan het nihilisme van de hedendaagse wereld. Met scherpe reflecties en literaire verwijzingen – van Nietzsche tot Arendt en Shakespeare – ontvouwt zich een fascinerend nieuw perspectief. Zijn filosofie van nabijheid is een krachtig alternatief voor de vervreemding van deze tijd.

De Catalaanse filosoof Josep Maria Esquirol is hoogleraar aan de Universiteit van Barcelona. Zijn werk is bekroond met de Premio Nacional de Ensayo.

Vertaling Joris Vermeulen

**‘Een helder essay dat krachtige redenen
aandraagt om niet te vervallen in nihilisme,
om de ontbinding van het zelf te bestrijden en
niet toe te geven aan het dogmatisme van
de actualiteit.’ – *La Vanguardia***

www.uitgeverijtenhave.nl

